

प्रश्न नं १. नागरिक शिक्षाको अर्थ प्रष्ट पार्नुहोस् ।

नागरिक भनेको कुनै राज्यको निश्चित भौगोलिक क्षेत्रभित्र स्थायी बसोबास गर्ने अधिकार र कर्तव्यद्वारा राज्यसँग सम्बन्धित भएको राज्य वा समाजको एक अभिन्न सदस्य हो । नागरिक जसले कुनै राज्यको पहिचान बोकेको हुन्छ ।

नागरिक भएवापत उसले राज्यबाट नागरिकता प्राप्त गरेको हुन्छ । त्यो नागरिकता उसको राष्ट्रिय पहिचान दिने राष्ट्रिय परिचयपत्र हो तर त्यस नागरिकताले उसको तीन पुस्तै परिचय खुलाउने मात्र नभई नागरिक राज्यको संबिधानप्रदत्त हक अधिकार र कर्तव्य सृजना गराउँछ । नागरिक अधिकारप्रति जागरुकता, सचेतना, आत्मसम्मान र आत्मनिर्णयजस्ता कुराहरु स्वतः सिर्जना गराई दिन्छ । यसको लागि नागरिकले नागरिकताको महत्व र अर्थ बुझ्न जरुरी छ हुन्छ । यसको अर्थ महत्व नबुझेर लामो समयसम्म ठालुबर्गले शोषण गरे नागरिक रैति र जनता भएर बाँचे ।

त्यसैले नागरिकहरुले आफूले पाएको नागरिकता अनुसार अथवा स्वतन्त्र राज्यको नागरिकको हैसियतले पाउने हक अधिकार कर्तव्य सचेत र जागरुक हुनैपर्छ यसका लागि नागरिक शिक्षाको खाँचो पर्दछ ।

नागरिकलाई संबिधान प्रदत्त हक अधिकार कर्तव्य र कानुनी उपचार बारे सचेत गराउने शिक्षा नागरिक शिक्षा हो । नागरिक अधिकारका लागि नागरिकले राज्यको संबिधान र राज्य संरचना निर्माण गरेको हुन्छ । संबिधान अनुसार शासक छान्ने शासकमार्फत शासनमा भाग लिएर आफ्नो अधिकार उपयोग गर्ने, सहभागी हुने, कर्तव्य पालन गर्ने व्यवस्था सिर्जना गरेको हुन्छ ।

यसरी नागरिकलाई संबिधान कानुन, शासन, नागरिक कर्तव्य, शासन प्रणाली, राज्यका अग प्रशासन नागरिक दायित्व, आत्म सम्मान जस्ता विषयहरुमा नागरिकलाई ज्ञान सचेतनाको अति आवश्यक हुन्छ यही विषयमा सचेतिकरण गरी जागरुक नागरिक तयार गर्ने विषयवस्तुहरु समेटेर दिइने शिक्षा नै नागरिक शिक्षा हो ।

नागरिक शिक्षाले राज्यका नागरिकहरुमा नागरिक मुद्दाहरु, राजनीति, संस्कार नागरिक हक हित कर्तव्य प्रतिको चेतनाको विकास गर्दछ ।

प्रश्न नं २. नागरिक शिक्षाको आवश्यकता र महत्व लेख्नुहोस् ।

नागरिकलाई संबिधानप्रदत्त हक अधिकारप्रति सचेत बनाउने, नागरिक कर्तव्य तथा भूमिका बारेमा जानकारी गराउने शिक्षालाई नागरिक शिक्षा भनिन्छ ।

संबिधानले कल्याणकारी राज्यको स्थापना गर्न नागरिकहरुको अधिकार र कर्तव्यहरु सुनिश्चित गरेको हुन्छ । यी अधिकार र कर्तव्यको पालनाले राज्यमा सुव्यवस्था र सुशासन स्थापना हुने भएकोले नागरिक शिक्षाको आवश्यकता पर्दछ ।

यसको आवश्यकता र महत्वहरु निम्न रहेका छन्

- 1) नागरिक शिक्षाले नागरिकप्रति सचेतताको विकास गराउँछ,
- 2) नागरिक अधिकारमात्र हैन कर्तव्य र भूमिकाको जानकारी गराउँछ,
- 3) राज्यले अंगिकार गरेको व्यवस्था अनुरूपको नागरिक आचरणको विकास गराउँछ ।
- 4) राज्य संचालनमा सहयोग पुर्याउँछ ।
- 5) जिम्मेवार व्यक्ति संस्थालाई नागरिकप्रति उत्तरदायित्व बनाउन सिकाउँछ ।
- 6) आम नागरिकको जीवसँग जोडिएको नागरिक शिक्षाका हरेक पक्षहरुको ज्ञान सिप बढाउँछ
- 7) नागरिक शिक्षाले नागरिक जीवनलाई सुखमय शान्तिमय चनाखो सजग बनाउँछ ।

प्रश्न नं ३. नागरिक शिक्षाको पक्षहरु क्षेत्रहरुको उल्लेख गर्नुहोस् :

राज्यका एक निश्चित भौगोलिक क्षेत्रमा स्थायी बसोबास गर्ने अधिकार र कर्तव्यद्वारा राज्यसँग सम्बन्ध गाँसिएको एक सामाजिक सदस्य हो । नागरिकको सम्बन्ध केवल भौगोलिक क्षेत्रसँगमात्र नरहेर उसको स्वतन्त्र जीवन विकासको लागि राज्यले प्रदान गरिने अधिकार र कर्तव्यको सुनिश्चित गरेको छ ।

भट्ट सुन्दा नागरिक शिक्षा देशका नागरिकलाई देश सेवा गर्ने सक्षम नागरिक बनाउने शिक्षा हो बुझिन्छ । तर नागरिक जीवनसँगै राज्य निर्माण, कानून राज्य संरचना, देखि आम जनजीवनमा के कसरी व्यवहार गर्ने सामाजिक आर्थिक राजनीतिक प्रणाली, आदि विभिन्न पक्षहरूसँग सरोकार राख्दछ । एक किसिमले नागरिक शिक्षाले नागरिकलाई कर्तव्य बोध र जागरुक बनाउने काम गर्दछ । यस अर्थमा नागरिक शिक्षा विभिन्न पक्षसँग सम्बन्धित हुन्छ । अर्थात् यसले विभिन्न विषय वा कार्य क्षेत्रसँग सरोकार राख्दछ । यसका निम्न पक्षहरु रहेका छन् :

अ) नागरिक शिक्षा सम्बन्धि ज्ञान प्राप्ति र निर्माण : व्यक्तिलाई नागरिकता, नागरिक अधिकार नागरिक

कर्तव्य आदिको ज्ञान प्राप्त गर्न र यस अनुरूप आफ्ना मूल्यहरु निर्माण गर्नमा सहयोग गर्दछ । यस अन्तर्गत निम्न विषय क्षेत्रहरु पर्दछ ।

क) नागरिक हकहित अधिार कर्तव्य सम्बन्धि बौद्धिक वासमा भाग लिने क्षमताको विकास

ख) नागरिक मुद्दाहरु (मामिला सवाल) सँग सम्बन्धित ज्ञान प्राप्ति

ग) नागरिक मुद्दाहरुमा पैभाव पार्ने समूह संस्था तथा प्रणालीहरुको पहिचान

घ) विगतका सामाजिक द्वन्द सामाजिक अभियान सामाजिक गतिविधिहरुको पहिचान

आ) नागरिक सीप बृद्धि : नागरिक जीवनमा विभिन्न सवालहरु जोडिएका हुन्छ गाँस, बास, कपास, सुखशान्ति, मेलमिलाप, सम्बन्ध, सहयोग आदि । समाजमा उपयोगी नागरिक बन्न केही न केही सामाजिक सीप नागरिक सीप जानेको हुनुपर्छ । यस अन्तर्गत निम्न विषयक्षेत्रहरु पर्दछ ।

क) समालोचना चिन्तन सीप,

ख) द्वन्द व्यवस्थापन,

ग) सहकार्य सीप,

घ) प्रभावकारी संचार सीप, सुन्ने बोल्ने संवाद

ङ) सहभागिता जनाउने सीप, नेतृत्व लिने सीप

च) सामाजिक समस्याहरुको समाधान गर्ने सीप

इ) नागरिक भूमिका : असल नागरिक भइ समाज तथा राष्ट्रमा निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिकाबारे जानकारी गराउने कार्य क्षेत्र नै नागरिक भूमिका हो ।

क) समानता, अवसर, स्वतन्त्रता र न्यायमूलक प्रजातान्त्रिक मूल्य सम्बन्धि जानकारी

ख) व्यक्तिगत मूल्य प्रेरणा र लक्ष्यहरुको पहिचान

ग) निष्ठा सहानुभूति तथा भावनाको विकास

ई) नागरिक कर्तव्य : नागरिक शिक्षाले व्यक्तिलाई एउटा नागरिकको रुपमा निर्वाह गर्नु पर्ने कर्तव्यहरुबारे पनि जानकारी प्रदान गर्दछ । यसले निम्न विषयक्षेत्रहरु समेट्दछ ।

क) अधिकार र कर्तव्यको ज्ञान प्राप्ति

ख) नागरिक सेवा क्षेत्रमा सभागिता प्रकट गर्ने क्षमता विकास

ग) जनकल्याणकारी कार्यमा सहभागिता

घ) राज्यको कार्यमा सहभागि हुने क्षमताको विकास

५) आत्म सचेतना र प्रवृत्तिको विकास : एक आत्म सचेतनायुक्त र सकारात्मक प्रवृत्ति भएको

नागरिकले समाजको विकासमा सकारात्मक टेवा पुर्‍याउन सक्छ । यही पक्ष नागरिक शिक्षाले समेट्छ ।

- क) समुदायमा आफ्नो भूमिकाको पहिचान
- ख) समुदाय र व्यक्ति बिचको अन्तरसम्बन्धको पहिचान
- ग) नागरिक सहभागिताप्रतिको चाहना, भुकाब आत्म बिकसमा अभिवृद्धि

प्रश्न नं ५. नागरिक शिक्षाको उद्देश्यको चर्चा गर्नुहोस् :

नागरिकलाई आफ्नो हक अधिकार, राज्यको संविधान कानून, नागरिक कर्तव्य, शासन प्रणाली, राज्यका अङ्ग, प्रशासन नागरिक दायित्व, आत्म सम्मान नागरिक भूमिका जस्ता विषयहरूमा नागरिकलाई ज्ञान सचेतनाको अति आवश्यक हुन्छ, यही विषयमा सचेतिकरण गरी जागरुक नागरिक तयार गर्ने विषयवस्तुहरू समेटेर दिइने शिक्षा नै नागरिक शिक्षा हो । नागरिक शिक्षाले राज्यका नागरिकहरूमा नागरिक मुद्दाहरू, राजनीति, संस्कार नागरिक हक हित कर्तव्य प्रतिको चेतनाको विकास गर्दछ । नागरिक शिक्षाको निम्न उद्देश्यहरू रहेका छन् ।

- १) नागरिक समाजको गतिविधिमा सहभागि हुन उत्प्रेरित गर्न यसको लागि सपि विकास गर्न
- २) नागरिकहरूलाई हक अधिकार र कर्तव्यबारे ज्ञान प्रदान गर्न
- ३) राजनीतिक मूल्यमान्यताको विकास गर्न
- ४) असल नागरिक आचरणको विकास गर्न
- ५) राज्यको शासन प्रणाली, सरकारको अङ्ग, राज्य संरचना, चुनाव प्रणाली, राजनीतिक संघ सङ्गठन जस्ता विषयमा जानकारी गराउन
- ६) नेतृत्व विकास गर्न
- ७) नागरिक भूमिका पहिचान गराउन

प्रश्न नं ६. नागरिक अधिकार भनेको के हो ? नागरिक अधिकारको विशेषताहरूको चर्चा गर्नुहोस् :

व्यक्तिको जीवनमा आनन्द सुख सम्बृद्धि व्यक्तिगत स्वतन्त्र विकास, खुशी शान्ती प्राप्तिको लागि अधिकारको खाँचो पर्दछ । अधिकार भनेको त्यो आवश्यक वस्तु हो जसको अभावमा व्यक्तिको स्वतन्त्रता विकास सम्भव हुँदैन । नागरिक अधिकार भनेको राज्यको संविधानले स्वीकार गरेको नागरिकको त्यो शक्ति हो जसको प्रयोग गरेर उसले जीवन स्वतन्त्र, र सम्पत्तिको रक्षा गर्ने अधिकार प्राप्त पर्दछ । अर्थात नागरिक भएको हैसियतले उसले जन्मजात प्राप्त गर्ने नैसर्गिक अधिकार राज्यको संबैधानिक तथा कानूनी अधिकार र मानवीय तथा सामाजिक शक्तिले सिर्जित नैतिक अधिकारहरू नागरिक अधिकार हुन् ।

प्रो.लास्की अनुसार अधिकार भनेको सामाजिक जीवनका ती शर्तहरू हुन् जसको अनुपस्थितिमा कुनै पनि मानिसले सामान्यरूपमा आफ्नो अधिकतम विकास गर्न सक्दैन । यसका विशेषताहरू निम्न छन् :

१. नागरिक अधिकार सबै व्यक्तिले समाज वा राज्युँग अपेक्षा गरेको साभ माग हुन
२. यो प्रत्येक समाजमा पाइन्छ ।
३. यसलाई समाज तथा राज्य विरुद्ध प्रयोग गर्न पाइँदैन
४. नागरिक अधिकार नागरिकले आफ्नो व्यक्तिगत विकासको लागि प्रयोग गर्न पाइँन्छ तर सार्वजिक हित विरुद्ध प्रयोग गर्न पाइँदैन ।
५. नागरिक अधिकार राज्यका सबै नागरिकलाई बिना भेदभाव समानरूपमा उपलब्ध हुन्छ
६. नागरिक अधिकारको स्वरूप परिवर्तनीय हुन्छ । यो परिवेश अनुसार परिवर्तन हुन्छ
७. नागरिक अधिकारसँगसँगै कर्तव्य पनि सिर्जना हुन्छ यी दुवै एक अर्काको परिपुरकहुन्छ ।
८. नागरिक अधिकारको संरक्षण गर्ने जिमा राज्यको हुन्छ ।

प्रश्न नं ७. नागरिक अधिकारको वर्गिकरण गरी तिनीहरूको चर्चा गर्नुहोस् :

नागरिक अधिकार भनेको राज्यको संविधानले स्वीकार गरेको नागरिकको त्यो शक्ति हो जसको प्रयोग गरेर उसले जीवन स्वतन्त्र, र सम्पत्तिको रक्षा गर्ने अधिकार प्राप्त पर्दछ । अर्थात नागरिक भएको

हैसियतले उसले जन्मजात प्राप्त गर्ने नैसर्गिक अधिकार राज्यको संबैधानिक तथा कानूनी अधिकार र मानवीय तथा सामाजिक शक्तिले सिर्जित नैतिक अधिकारहरु नागरिक अधिकार हुन् । नागरिक अधिकारलाई निम्न नुसार तीन समूहमा वर्गिकरण गर्न सकिन्छ :

- क) **प्राकृतिक अधिकार** : व्यक्तिले जन्मेपछि स्वतन्त्र व्यक्तित्व विकास गर्न पो, सम्पत्ति आर्जन गर्न त्यसको संरक्षण गर्न पाउने, साथै डर त्रास बिना बाँच्न पाउने अधिकारलाई प्राकृतिक अधिकार भनिन्छ जसलाई जन्मजातरूपमा प्राप्त हुने नैसर्गिक अधिकार भनिन्छ । यो मानव अधिकारकै स्वरूप हो यसलाई विश्वका सर्वमान्य सिद्धान्त मानिन्छ । सन् १९४८ डिसेम्बर १०मा संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाबाट पारित मानव अधिकार सम्बन्धि बडापत्रले नागरिकको प्राकृतिक अधिकारको व्यवस्था गरेको छ ।
- ख) **कानुनी अधिकार** : राज्यको संबिधान तथा कानुनमा नै नागरिकको हक हधिकारको व्यवस्था गरेको हुन्छ । नागरिक अधिकारको संरक्षण पनि राज्यले गर्ने व्यवस्था मिलाइएको हुन्छ । नागरिकले जति कानुनी अधिकार पाएको हुन्छ त्यो उल्लंघन भएमा दण्डको पनि व्यवस्था गरेको हुन्छ । कानुनी अधिकार अन्तर्गत सामाजिकआर्थिक राजनितिक अधिकारहरु हुन्छन् ।
- नेपालको संबिधान २०७२ मा मौलिक हक अन्तर्गतसमानताको हक, स्वतन्त्रताको हक जस्ता ३१ थरीका संबैधानिक अधिकारको व्यवस्था गरेको छ यो नै कानुनी अधिकार हो ।
- ग) **नैतिक अधिकार** : सामाजिक नैतिक मानवमूल्य मान्यता र मानवकल्याणको भावनाबाट सिर्जित अधिकार नैतिक अधिकार हुन् जुन कानुनतः बाध्य नभएपनि सामाजिकरूपमा मान्य हुन्छ । यो मानवीय चेतनाको उपजहो । यो नैतिकतामा निर्भर हुन्छ ।